

Ірина КОНОНЕНКО

Варшавський університет

Аксіологічна семантика українських прикметників

У центрі уваги сучасних аксіологічних досліджень знаходиться категорія оцінки, яка розглядається у філософському, соціологічному, культурологічному, лінгвістичному аспектах¹. Під мовною оцінкою розуміємо ставлення мовця до референта з точки зору певної системи цінностей (вартостей). Оцінка є ознакою передусім не лексем, а висловлювання в цілому, проте основним носієм оцінності у контексті виступає окреме слово. На думку Ш. Баллі, будь-яка категорія оцінних слів веде своє походження від прикметника².

Сфера прикметників яскраво відображає аналітизм когнітивної діяльності людини. На думку І. Огієнка, „знати ознаки предмета – знати самий предмет”³. Серед усіх частин мови саме прикметник має найбільший лексико-семантичний потенціал. Ад’єктив вирізняє тісний взаємозв’язок лексичних і синтаксичних властивостей⁴. Типологічні риси прикметників сприяють використанню ад’єктивів для передачі суджень про світ, найтонших емоцій. Хоча ад’єктив займає центральне місце в системі оцінок, аксіологічна семантика українських прикметників належить до маловивченого аспекту мовознавчих досліджень.

Оцінний прикметник виражає ставлення мовця до ознаки референта. Вважається, що оцінка є об’єктивною, якщо вона відбиває уявлення суспільства про дійсний стан речей, наприклад: *Сон необхідний*. Водночас вибір об’єкту

¹ Див., напр. R. В. P e r r y, *General Theory of Value*, New York 1950; J. T i s c h n e r, *Myślenie według wartości*, Kraków 1982; J. P u z y n i a, *Język wartości*, Warszawa 1992; Т. К о с м е д а, *Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики*, Львів 2000; Е. В о л ь ф, *Функциональная семантика оценки*, Москва 2002; J. J a d a c k i, *Aksjologia i semiotyka: analizy i polemiki*, Warszawa 2003; А. И в и н, *Аксиология*, Москва 2006.

² Ш. Б а л л и, *Общая лингвистика и вопросы теории французского языка*, Москва 1955, с. 271.

³ І. Огієнко, *Складня української мови, ч. 2. Головні й пояснювальні члени речення*, Жовква 1938, с. 120.

⁴ І. Кононенко, *Прикметник у слов’янських мовах*, Київ 2009.

і аспекту оцінювання лишається суб'єктивним. При високому ступені суб'єктивності оцінки ознака може свідомо приписуватися мовцем референтові, наприклад: *...Тільки б слухать твоїй голос – і коси, твої коси сумні цілувать...* (В. Сосюра). Міра суб'єктивності пов'язана, зокрема, з вибором оцінного прикметника залежно від засобів його утворення – від непохідного прикметника до ад'єктива вторинної номінації з високим ступенем зсуву у сполучуваності.

Прикметники оцінного типу розмежовуються на ад'єктиви з позитивним (меліоративним) та негативним (пейоративним) знаком оцінки, порівняйте: *лагідний, злий*. Позитивна оцінка може відповідати нормі, але може бути й вище норми. За допомогою ад'єктивів референт оцінюється в певному аспекті. В цьому плані виділяються ад'єктиви із кваліфікативно-оцінним (наприклад, *добрий, веселий*), квантитативно-оцінним (*великий, тонкий*) та інтенсифікаційним (*світлий, густий*) підтипами значення. Прикметники, до семної структури яких входять базові семи позитивної, негативної оцінки, параметричності, інтенсивності, екстенсивності, є оцінними.

Серед оцінних прикметників виділяються загальнооцінні та дескриптивно-оцінні. „Чиста”, абсолютна оцінка зустрічається лише в обмеженій кількості слів, до яких належать передусім *добрий, хорошиий, поганий*. Ці прикметники мають найширший спектр сполучуваності завдяки своїй домінантній оцінній семантиці. В контекстуальних умовах загальнооцінні прикметники можуть міняти знак оцінки або (і) переходити до складу дескриптивно-оцінних, наприклад: *Він учора такий хорошиий прийшов!*; *Вона чекала добру годину*. Основну масу прикметників аксіологічного характеру складають дескриптивно-оцінні ад'єктиви, центр семної структури яких містить у собі, крім оцінки, ряд інших сем. Наприклад, до складу семної структури прикметника *радісний* входять, зокрема, семи ‘емоційний стан’, ‘оцінка’, ‘позитивна оцінка’.

Таким чином, у залежності від лексичної семантики ад'єктива та умов його контекстуальної реалізації певна оцінка може бути базовою або периферійною семою, напр.: *поганий чоловік* (сема ‘негативна оцінка’ є базовою), *блискауча спідниця* (сема ‘позитивна оцінка’ є периферійною). До семної структури прикметників часто включається сема ‘спрямованість’, що передбачає наявність адресата оцінки, наприклад: *...Не бачив катюга розплати такої: у димному полі встає Наливайко і землю стрясає страшною рукою* (А. Малишко) (адресат оцінки – катюга). В окремих випадках диференційна сема ‘спрямованість’ властива навіть загальнооцінним прикметникам, у самій назві яких лежить вказівка на відсутність конкретного спрямування оцінки, наприклад: *По лютневій сріберній пороші походи зі мною, мій хорошиий* (Л. Забашта) (адресат оцінки – автор). Для повного розкриття спрямованості оцінної ознаки часом необхідний розширений контекст. Так, речення *Вона така цікава* не передає сутності оцінки (з нею цікаво чи вона чимось цікавиться).

Поширеним є використання з оцінною метою прикметників у переносному

значенні. Таке вживання відповідає прагматичній спрямованості оцінювання – вираженню ставлення до референта, що, як правило, супроводжується у мовленні емоційними та образними конотаціями. Переносна семантика часто базується на узуальних або індивідуальних оцінних асоціаціях. Так, сполучення з прикметником *теплий* у переносному значенні формує семантику оцінки на позитивних асоціаціях, з прикметником *холодний* – на негативних. Індивідуальний перенос оцінного ад'єктива здебільшого потребує розширеного контексту, наприклад: *...Мій дім убогий ладен старцювати...* (М. Вінграновський).

Аксіологічне значення є основним семантичним маркером передусім якісних прикметників, окрім прикметників первинної номінації на позначення кольору й форми, що пояснюється відносною об'єктивністю цих ознак, однак і в них може бути присутній суб'єктивний аспект. Так, прикметники із семантикою кольору можуть мати певні оцінні характеристики, що пов'язані з інтенсивністю вияву ознаки, наприклад: *світле небо*, *бордовий плац*.

В умовах контексту семи позитивної чи негативної оцінки можуть виявлятися і у відносних прикметників. Актуалізація оцінних сем таких ад'єктивів спричиняє їхнє зміщення в бік лексико-граматичного розряду якісних прикметників. Частина прикметників поєднує у своїй семантиці риси і якісних, і відносних. В умовах контексту в таких ад'єктивів актуалізуються ті семи, що відповідають комунікативній меті; водночас, знаходячись на периферії семної структури, інші семи також накладають свій відбиток на загальну семантику слова і синтаксичної конструкції, наприклад: *Це бабусина блузка* (центральна сема – 'присвійність', периферійна – 'оцінка'); *Це якась бабусина блузка* (центральна сема – 'оцінка', периферійна – 'присвійність'). Інколи мовець може сприймати прикметники такого типу як відносні, а адресат мовлення залежно від свого соціального світобачення може відчутти в них оцінку, причому як позитивну, так і негативну, порівняйте: *У нього золоті зуби*. Потенційна належність подібних ад'єктивів до обох лексико-граматичних розрядів часто супроводжується розмиванням меж прямого і переносного значень, наприклад: *Вона справжня мамусина дочка*.

Характер оцінки може мотивуватися внутрішньою формою ад'єктива. Наприклад, значна частина похідних прикметників на позначення кольору має сему оцінки, знак якої спричинений позитивними або негативними асоціаціями мовного соціуму, порівняйте, наприклад: *фіалковий шарф*, *бурякове обличчя*. Водночас частина ад'єктивів з внутрішньою формою є аксіологічно нейтральними, наприклад: *попелястий*, *кавовий*.

Виразні оцінні риси мають прикметники із суфіксами здрібності / збільшуваності, порівняйте: *жовтенький*, *рукатий*. Проте наявність таких суфіксів у морфемному складі ад'єктивів не завжди свідчить про позитивну або негативну спрямованість ознаки. Скажімо, у реченні *Дивись, який добренький особа* позначається як така, що лише удавано зображує добру людину, а насправді такою не є, отже, характеризується негативно.

Формування оцінної семантики ад'єктива визначається не тільки власними лексико-семантичними особливостями, але й контекстуальними умовами. Як зазначає О.М. Вольф, знаки „+” чи „-” властиві семантиці прикметника або індуковані в контексті⁵. Аксиологічне значення ад'єктива реалізується передусім у субстантивному словосполученні. Оцінні прикметники потенційно сполучаються з більшістю назв предметів і явищ. У першу чергу оцінюванню підлягають референти, які попадають у сферу взаємодії з людиною, тому найчастіше характеризуються особи, внутрішні та зовнішні якості людини, почуття, дії людини, предмети побуту і т.ін.

За умови наявності в субстантивному сполученні оцінного прикметника іменник переважно має нейтральну аксіологічну характеристику, напр.: *добра людина, веселий дощ, величезна валіза*. Якщо оцінну сему має й опорний субстантив, спільна аксіологічна семантика актуалізується. Таке значеннєве дублювання в умовах речення сприяє висуванню оцінки в комунікативний центр, наприклад: *Почалася тропікальна злива* (спільна сема прикметника й іменника – ‘інтенсивність’).

У деяких словосполученнях знак оцінки прикметника може бути протилежним знакові субстантива. В таких випадках прикметникова оцінка виявляється „сильнішою” і значною мірою нейтралізує, знижує інтенсивність оцінки іменника, наприклад: *дрібні неприємності, солодкий гріх*; порівняйте у реченні: – *Не кидайсь хлібом, він святий!* – *В суворості ласкавій* *бувало каже дід старий малечі кучерявій* (М.Рильський).

Отже, в синтаксичних умовах оцінний прикметник впливає на формування семантичної структури та прагматичного типу висловлювання. Навіть якщо аксіологічний ад'єктив займає позицію атрибута, а не предиката, він привносить у речення пропозицію оцінки. Так, для речення *Всі звернули увагу на його жахливий вигляд* семантика оцінки є центральною. Водночас, як вже зазначалося, і контекст впливає на вияв прикметником оцінного значення, а в деяких випадках – на реалізацію того чи іншого знака оцінки, порівняйте, наприклад: *світлий твердий погляд, злий твердий погляд; веселий зелений килимок, ядучий зелений килимок*. Різним знаком оцінки можуть характеризуватися й деякі омонімічні прикметники, що також виявляється у контексті, наприклад: *лихий козак* („+”), *лиха година* („-”).

У межах речення або ширшого контексту аксіологічна семантика оцінки може увиразнюватися. Скажімо, різні прийоми актуалізації оцінного змісту застосовував Т.Шевченко. Зокрема, поет об'єднував у конструкціях різного обсягу однокореневі з оцінним прикметником слова, наприклад: *Якби побачив, нагадав Веселеє та молодес Колишнє лишенько лихес; ...З лиха Якійсь лихий, хоч і земляк*. Така свідома надмірність слів з однаковим коренем допо-

⁵ Е. Вольф, *Варьирование в оценочных структурах* [в:] *Семантическое и формальное варьирование*, Москва 1979, с. 275.

магає семантично зблизити, а отже, підкреслити аксіологічні елементи. Ефект парадоксу досягається в типовому для Шевченка використанні в близькому тексті оцінних однокорених слів, одне з яких має префікс *не-*, наприклад: *О милий Боже України! Не дай пропасти на чужині, В неволі вольним козакам!* Обігравання оцінних слів впливає на прагматичний тип висловлювання, визначаючи його аксіологічний характер.

Таким чином, оцінна семантика прикметників формується за рахунок семантичної структури лексеми, набору та ієрархії сем лексико-семантичного варіанту, лексико-граматичного розряду ад'єктива, типу номінації прикметника, внутрішньої форми слова, семантики морфем, значення опорного іменника в межах словосполучення, семантико-синтаксичного наповнення речення і розширеного контексту.

У прагматичному аспекті на речення з аксіологічним прикметником накладається модальна рамка, що відбиває оцінну структуру. Основними компонентами оцінної структури прикметників є шкала, підстава, суб'єкт, об'єкт, адресат оцінки.

Одним з базових елементів структури оцінки є її шкала. Центр аксіологічної шкали прикметників (точка відліку, критерій, норма оцінки) може становити щось середнє між „+” і „-”, а може збігатися з „+”, порівняйте: *хороший – нормальний – поганий; порядний – непорядний*.

Підстава (мотив) оцінки будується на індивідуальному уявленні суб'єкта про референт або на положенні про „узагальнений” порядок речей, що характерний для даного соціуму, на нормі. Експліцитно підстава оцінки вводиться у текст у вигляді мотивування, що буває необхідним, якщо думка суб'єкта оцінки розходиться із загальноприйнятою точкою зору або якщо автор висловлювання ставить за мету переконати адресата мовлення у вірності своєї кваліфікації, наприклад: *Його поведінка свідчить про жорстокий характер*. Імпліцитно підстава входить у загальномовну картину світу або ґрунтується на консітуативній інформації, порівняйте:

На уроці географії вчителька питає учня:

- *Яка ріка довша – Рейн чи Міссісіпі?*
- *Звичайно, Міссісіпі.*
- *Дуже добре. А чи знаєш, на скільки довша?*
- *На п'ять літер.*

(Анекдот)

У цьому контексті підставою квантитативної оцінки вчительки є довжина рік, підставою оцінки учня – довжина слів. У процесі комунікації підстава оцінки може мінятися, внаслідок чого відбувається зсув на оцінній шкалі, порівняйте в текстах анекдотів:

1. *Розмовляють дві подруги.*
 - *Слухай, ти Федька пам'ятаєш?*
 - *Це такий потворний дурень?*
 - *Отож. Уяви, що у його батьків замок у Швейцарії.*
 - *Тепер згадала. Дуже гарний, розумний хлопець!*
2. *Хлопчик запитує: – Мамо, а чий цей великий шматок торту?*
 - *Твій.*
 - *Такий маленький?*

Центральними компонентами оцінної структури виступають суб'єкт і об'єкт, взаємно пов'язані між собою. Суб'єктом прикметникової оцінки можуть виступати індивідуальний мовець (автор висловлювання), узагальнений мовець (соціум), один з інших актантів, об'єкт тощо, причому в рамках оцінної структури одного прикметника можуть поєднуватися суб'єкти різних видів, порівняйте: *Дорогими для мене стали схили Дніпра...* (Д. Луценко) (суб'єкт – автор); *Тоді взяла я знову те перо, як і належить доброму стилісту...* (Л. Костенко) (суб'єкт₁ – соціум, суб'єкт₂ – автор); ... *Щасливий стримуючи сміх, бувало каже мати* (М. Рильський) (суб'єкт₁ – мати, суб'єкт₂ – автор). На суб'єкта оцінки у реченні може бути вказано експліцитно, наприклад: *Привітай же в своїй славі І мою убогу Лепту-думу немудрую Про чеха святого, Великого мученика, Про славного Гуса!* (Т. Шевченко). Імпліцитно виражений суб'єкт оцінки може передавати точку зору актанта. При цьому відбувається поєднання оцінної думки автора і персонажа, порівняйте: *Титарівно! В недобрій час з того нерівні Ти насміялась...* (Т. Шевченко).

Об'єктом оцінки може бути будь-який референт. За допомогою прикметника оцінюється найбільш суттєва з точки зору мовця ознака (аспект) референта, наприклад: *маленький двір* (оцінка розміру), *міцна кава* (оцінка якісного складу напою). У досліджуваному матеріалі у функції об'єкта виступає передусім опорний іменник. Проте оцінюватися може не тільки референт, зазначений базовим щодо прикметника іменником, але й інше слово – реченнєвий або позареченнєвий компонент. Скажімо, у контексті *Кляне мати Той час і годину, Коли на світ породила Нелюбу дитину* (Т. Шевченко) об'єктом оцінки стає не тільки дитина, але й – опосередковано – сама мати.

У певних сполученнях може вказуватися на імпліцитних референтів за принципом аналогії або суміжності. Такими переважно є сполучення, в яких опорне слово позначає частини тіла людини, її якості, дії, а також інші об'єкти, які входять у „людську сферу”. В таких іменних комплексах ознака найчастіше передається прикметником вторинної номінації, утвореним за метафоричним принципом. Включення подібних сполучень у контекст „потребує” обов'язкового розкриття особи, що характеризується, наприклад: *Огонь пробіг вдовдовж його [Грицька] виду, освітив насуплені брови, сірі сердиті очі, котрими він блимнув на Христю...* (Панас Мирний) (об'єкт₁ – очі, об'єкт₂ – він). Якщо ознака

не переноситься на індивід, про це має вказуватися додатково: *Він дуже доброзичлива людина, хоча його очі здаються сердитими*. Людина може опосередковано кваліфікуватися і в тих випадках, коли субстантивно-ад'єктивне сполучення утворене за метонімічним принципом і означає місце перебування особи, наприклад: *А доня взаперті сидить в своєму сумному покої...* (Т. Шевченко) (об'єкт₁ – покоій, об'єкт₂ – доня).

Індивідуальність оцінки, спосіб її передачі, конотація, внутрішня форма слова характеризують не тільки об'єкт, що оцінюється, але й суб'єкт, який цю оцінку висловлює. Отже, даючи кваліфікацію якомусь об'єкту, суб'єкт з більшою або меншою мірою характеризує сам себе, тобто автор оцінки виступає в оцінній структурі в позиції ще одного об'єкта, наприклад: *Земля українська весела за полем багровим лежала...* (А. Малишко) (об'єкт₁ – українська земля, об'єкт₂ – автор).

У межах однієї іменної групи може відбуватися зміна об'єкта оцінки залежно від прагматичної мети висловлювання і лексико-граматичного наповнення речення, наприклад: *У нього підозрілі очі* (Він підозрілий); *Він подивився на неї підозрілими очима* (Вона підозріла).

Адресат оцінної ознаки відрізняється від адресата мови (реципієнта). Прагматична природа оцінки виявляється в тому, що адресат оцінного речення існує навіть при відсутності конкретного реципієнта. Чинник адресата оцінки полягає не тільки в передачі інформації, але й у прагненні автора вплинути на адресата, переконати його у вірності своєї оцінки. Такий адресат може виявлятися у контексті або виступати пресупозитивно, порівняйте: *...А хто стрівався на шляху зо мною, того я щирим серденьком вітала...* (Леся Українка) (адресат оцінки – ті, хто стрівався на шляху); *Западає гнітюча мовчанка* (Г. Тютюнник) (адресат оцінки – присутні). Якщо у висловлюванні з оцінним прикметником конкретний адресат ознаки не названий, можна припустити, що ним є соціум в цілому або його частина, наприклад: *Шевченко завжди молодий* (І. Драч) (адресат оцінки – соціум).

Оцінне значення мовних одиниць потребує подальших досліджень, зокрема, в аспекті уточнення семантичної структури слів, з'ясування компонентів оцінної структури, а також при зіставному аналізі різних мов.

ЛІТЕРАТУРА

- Балли Ш., *Общая лингвистика и вопросы теории французского языка*, Москва 1955.
Вольф Е., *Варьирование в оценочных структурах [в:] Семантическое и формальное варьирование*, Москва 1979, с. 273-294.
Вольф Е., *Функциональная семантика оценки*, Москва 2002.
Ивин А., *Аксиология*, Москва 2002.
Кононенко І., *Прикметник у слов'янських мовах*, Київ 2009.

Космеда Т., *Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики*, Львів 2000.

Огієнко І., *Складня української мови*, ч. 2. *Головні й пояснювальні члени речення*, Жовква 1938.

Jadacki I., *Aksjologia i semiotyka: analizy i polemiki*, Warszawa 2003.

Perry R., *General Theory of Value*, New York 1950.

Puzynina J., *Język wartości*, Warszawa 1992.

Tischner J., *Myślenie według wartości*, Kraków 1982.

AXIOLOGICAL SEMANTICS OF UKRAINIAN ADJECTIVES

The paper is devoted to axiological semantics of Ukrainian adjectives. In the axiological system the adjective plays central role. Forming of the axiological semantics of the adjectives is influenced by a series of factors. But in full range the axiological meaning of these words is formed only in the context. Simultaneously the adjective has its influence on the meaning of sentences. Components of the axiological structure of adjectives are also studied in the paper .

Key words: axiology, adjective, semantics, meaning, axiological structure